

daarin ‘niet vernieuwend’ was.

Hoewel nader gebruik van de context deze biografie ten goede was gekomen, schetst Van Osch toch een evenwichtig beeld van zijn hoofdpersoon. De dramatische terugkeer krijgt uiteraard veel aandacht. De auteur doet geen poging De Geer te rehabiliteren. Wel maakt hij duidelijk dat De Geer geen uitzondering was met zijn onjuiste beoordeling van het nationaal-socialisme. Hij was een man met een diep rechtsgevoel (ook al zo kenmerkend voor de genoemde notabelencultuur), die zich niet kon voorstellen dat zulk rechtsgevoel bij wereldleiders kon ontbreken. Het oriëntatiepunt van De Geer bleef de Eerste Wereldoorlog. Toen had de regering het recht ook aangewend om de neutraliteit te beschermen. De Nederlandse regering meende met dit rechtsgevoel zelfs de geroepene te zijn die vrede zou brengen. Velen bleven geloven in die rol van het recht en vrede door overleg.

De nieuwe oorlog opende hun de ogen. Bij De Geer gebeurde dat niet. Tijdens de verhoren van de enquêtecommissie hield hij vast aan zijn juridische dialectiek om zijn terugkeer goed te praten. Tekenender nog is dat hij letterlijk verwees naar de vredespogingen van de Nederlandse regering tijdens de Eerste Wereldoorlog. Diplomatieke stappen van een neutraal land zouden in een oorlog namelijk ‘altijd’ van belang zijn. Het zou zijn pleidooi voor overleg met Hitler rechtvaardigen. ‘Wereldvreemd’ was lang de reactie op deze houding. Van Osch gebruikt dat etiket terecht niet. De extreme vasthoudendheid aan eigen opvattingen past bij de controledrang van deze mensenschuwe man, maar ook hier geldt dat de context nodig is om aan te geven welke uitwerking zijn karaktertrekken kregen en waarin hij afweek.

Van Osch beschrijft mooi hoe De Geer met deze opvattingen uiteindelijk geïsoleerd en gedesillusioneerd raakte. Ook het historiografische handwerk beheerst de auteur daarbij. Na een strafrechtelijke veroordeling van De Geer was het leed nog niet geleden. Het paragraafje ‘Wilhelmina’s wrok’ maakt op basis van uitstekend archiefonderzoek duidelijk hoe een kleine hofkliek doordrukte dat De Geer nog in 1950 zijn ridderordes moest inleveren. Bovendien slaagt Van Osch erin zijn onderzoek in een goedlopend verhaal te vatten. Het maakt van zijn studie een mooie leesbare biografie en een waardevolle aanvulling op de Nederlandse politieke geschiedschrijving.

Johan den Hertog, Universiteit Leiden

Poeze, H.A., *Verguisd en vergeten. Tan Malaka, de linkse beweging en de Indonesische revolutie, 1945-1949, deel I-III* (Verhandelingen van het Koninklijk Instituut voor Taal,- Land en Volkenkunde 250; Leiden: KITLV uitgeverij, 2007, xvii + 2194 blz., €99,-, ISBN 978 90 6718 258 4).

Wie deze tweeduizend bladzijden tot zich heeft genomen, weet veel/bijna alles van de Indonesische revolutie, maar dan vanuit een voor de gemiddelde *BMGN*-lezer ongebruikelijk perspectief. Dat is noch het Nederlandse, noch het Indonesische standpunt van de machthebbers in het centrum, maar dat van

de Indonesische linkse oppositie die niets moest hebben van onderhandelingen met de vroegere koloniale machthebber. Voor velen van deze richting was Tan Malaka – met zijn pleidooi voor 100% *merdeka* (onafhankelijkheid) en totale strijd – woordvoerder, idool en symbool.

In zijn doctoraalscriptie en zijn proefschrift (1976) hield Harry Poeze zich al eerder met Tan Malaka bezig. Sindsdien deed hij onderzoek naar zijn held en diens politieke context in en na de Indonesische revolutie, waarvan de drie delen-in-cassette het resultaat zijn. Tan Malaka (1894-1949) was een Sumatraans onderwijzer uit de Minangkabau die rond 1920 in Deli kort voor de klas stond. Hier koos hij onomwonden voor het communisme. Op grond van zijn betrokkenheid bij een, door de Partai Komunis Indonesia (PKI) geleide staking in Semarang werd hij in 1922 uit Indië verbannen. Hij reisde naar Moskou en werd Komintern-vertegenwoordiger voor Zuidoost-Azië. Hier keerde hij zich tegen het besluit van de PKI tot een opstand, die in november 1926 en januari 1927 uitbrak. Het leverde hem een blijvend verwijt van trotskisme van PKI-zijde op. In de jaren dertig zwierf hij door Zuidoost-Azië. De Tweede Wereldoorlog bracht hij, toen al legendarisch, onder een schuilnaam door in West-Java. Extreem achterdochtig als gevolg van zijn ballingschap maakte hij zich echter pas eind augustus bij Soekarno bekend. Die wees hem meteen spontaan aan als zijn opvolger, hetgeen Hatta afzwakte tot een viermanschap. Met zijn uitgangspunt van 100% *merdeka* werd de asceet Tan Malaka de luis in de pels van premier Soetan Sjahrir die de weg van overleg en diplomatie had gekozen. Tan Malaka's politieke invloed reikte echter verder dan zijn politieke macht: van half maart 1946 tot medio september 1948 zat hij gevangen, een balling in eigen land die alleen via geschriften en gesprekken invloed kon laten gelden. Hij werd ten onrechte verdacht van betrokkenheid bij de 3^e juli-affaire (1946), een staatsgreep van enkele legerofficieren om Soekarno te dwingen tot een meer linkse kabinetsformatie. De coup, door Poeze uitgebreid geanalyseerd, mislukte door toeval en door Soekarno's standvastigheid. Tan Malaka had zijn vrijlating twee jaar later (zonder voorafgaand proces) te danken aan de toegenomen spanning tussen de PKI en de regering van Soekarno-Hatta. Zijn 'linkser-dan-links'-beweging zou een tegenwicht tegen de PKI kunnen vormen. Na de mislukte PKI-coup in Madioen van september 1948 trachtte Tan Malaka de linkse beweging te redden door de oprichting van de Partai Murba (Partij der proletariërs). Toen hij zich in februari 1949 als leider opwierp als alternatief voor Soekarno en Hatta die door de Nederlandse regering naar Bangka waren verbannen, werd hij door een regeringsgezinde legerenheid gedood. De feiten rond zijn dood maken deel uit van vele nieuwe gegevens die Poeze's minutieuze onderzoek heeft opgeleverd.

Voor wie wil weten hoe de Indonesische revolutie zich ontwikkelde, is dit boek een *must*. Zij betekende chaos. De moeizame communicatie tussen leiders, partijen en stromingen werd nog versterkt doordat chauffeurs die leidende figuren over het langgerekte Java vervoerden regelmatig met lekke banden te kampen hadden. Amper twintigjarige namen en kregen de ruimte om op eigen initiatief ontvoeringen te plegen: van Tan Malaka in maart 1946, van Sjahrir eind juni 1946 en van vele anderen die soms terugkwamen maar

vaker vermoord werden. Revolutie resulteerde in een bijna voortdurende strijd op- of over de rand van burgeroorlog, tussen links en 'linkser-dan-links', tussen linkse en rechtse legereenheden, tussen links en islam. Het boek geeft bovendien indirect een specifieke invulling van de politieke cultuur van de revolutie: op cruciale momenten en bij de meest spannende ontmoetingen vloeiden de tranen van alle betrokkenen. Vooral Soekarno was hier een meester in: bij de 3^e juli-affaire in 1946 en bij de wapenstilstand in de zomer van 1949 wist hij daarmee de eenheid van regering en leger te bewaren.

Dit magnum opus omvat meerdere boeken en dat niet alleen omdat de bewonderenswaardig uitgebreide annotatie zo gelezen kan worden. Sommige hoofdstukken vormen een spannend boek op zich: het deel over de 3^e juli affaire, het hoofdstuk over de Madioenopstand in september 1948 en dat over het laatste revolutiejaar 1949. Daarin komt Poeze tot nieuwe conclusies. Ten aanzien van de Madioenopstand van de PKI toont hij bijvoorbeeld overtuigend de sturende rol aan van de PKI-leiding. Die opstand was niet een uit de hand gelopen actie van het lagere PKI-kader naar aanleiding van hun voorafgaande nederlaag in Solo. Plannen ervoor lagen klaar. PKI-leiders waren ook in Madioen aanwezig; een nieuw gegeven. De mislukking was te wijten aan kordaat optreden van legerleider Nasoetion in het centrum, de blijvende steun aan Soekarno-Hatta van de militair commandant van Oost-Java, fouten van de PKI en vooral gebrek aan steun van de bevolking. Gruwelijke wreedheden over en weer, hier met foto's geïllustreerd, waren een voorafschaduwning van wat er in 1965 en 1966 in Indonesië zou gebeuren.

Toch ontkom je als lezer niet aan de vraag of het geheel niet korter had gekund. Is dit monumentale werk over de Indonesische revolutie de beste dienst aan de wetenschap? Soms lijkt er bijna sprake van een bronnenuitgave van krantenberichten, processtukken en redevoeringen. Het juridisch proces van de 3^e juli wordt wel heel uitgebreid beschreven. De bijna vierhonderd bladzijden over de Partai Murba en de Tan Malaka-herinnering tussen 1950 en 2005 hadden in een aantal artikelen kunnen worden omgezet en hier veel korter worden geduid.

In fel contrast met de totale omvang sluit dit werk af met een samenvatting van zes bladzijden waarin de karakteristieken van Tan Malaka en zijn stroming in de jaren 1945-1949 nog eens worden samengevat. Daarin komt ook een van de vragen die de lezer zich bij herhaling kan stellen, aan de orde: waarom heeft Tan Malaka zich niet als politiek leider van de revolutie opgeworpen? Toeval, karakter, gevangenschap en foute inschattingen maakten dat hij die positie pas in februari 1949 claimde, toen de Nederlandse troepen Soekarno en Hatta naar Bangka hadden afgevoerd. Het werd meteen zijn dood. De revolutionaire activiteiten van Tan Malaka bestonden daarvoor vooral uit lange redevoeringen, gesprekken met volgelingen en het schrijven van pamfletten en boeken. Daarin bleef hij de onderwijzer die hij van oorsprong was. Het is de vraag of hij de rol van politiek leider ook werkelijk geambieerd heeft. Wenste hij werkelijk een positie boven de partijen, die Poeze hem toeschrijft – en zou hij die ooit hebben kunnen bereiken? Zijn onomwonden nationaal-marxistische stellingname leek daarop weinig kans te bieden.

Het is te hopen dat Poeze zich nu zet aan het toegankelijk maken van de verschillende onderdelen van dit indrukwekkende onderzoek – in het Engels, het Indonesisch en zelfs het Nederlands. Omvang en taal zullen dit boek anders wellicht tot een hermetisch geschrift maken. Dat zou jammer zijn. Voor een Nederlands publiek zijn Poezes vele ontdekkingen bijvoorbeeld onmisbaar om het politieke krachtenveld waarin de Republikeinse tegenspeler toen opereerde, beter te begrijpen.

Elsbeth Locher-Scholten, Universiteit Utrecht

Engelen, D., *Frontdienst. De BVD in de Koude Oorlog* (Amsterdam: Boom, 2007, 315 blz., €24,50, ISBN 978 90 8506 513 5).

Frontdienst is de tweede monografie van Dick Engelen over de Binnenlandse Veiligheidsdienst, de voorloper van de AIVD. Het boek is zowel een aanvulling als een vervolg op zijn in 1995 verschenen proefschrift, waarin de geschiedenis van de BVD tot 1967 werd behandeld. Engelen, zelf oud-medewerker van de BVD, schreef beide boeken in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken.

De geschiedenis van de BVD in de Koude Oorlog valt eigenlijk uiteen in twee delen: het tijdperk Einthoven en de periode die daarop volgde. Louis Einthoven, hoofd van de BVD van 1949 tot 1961, was een vurig anticommunist. Organisatie en werkwijze van ‘zijn’ dienst waren vrijwel volledig gericht op de strijd tegen de Sovjet-Unie en haar Nederlandse oliemannetje, de CPN. In de jaren vijftig waren de voornaamste bezigheden van de BVD het opsporen van Sovjetspionnen en het voorkomen van communistische infiltratie in politiek, bestuursapparaat en bedrijfsleven. Dit alles gebeurde in innige samenwerking met de CIA.

Voor de opvolgers van Einthoven zou het steeds moeilijker worden vast te houden aan diens adagium ‘Met de Amerikanen tegen de Russen’. In de eerste plaats werd de Nederlandse samenleving in de jaren zestig en zeventig geconfronteerd met ingrijpende politiek-culturele veranderingen. Bovendien kreeg Nederland voor het eerst te maken met ‘activiteiten die tenderden naar terrorisme’, zoals Engelen het eufemistisch omschrijft. Groepjes links-extremistische jongeren en geradicaliseerde Zuid-Molukkers probeerden hun idealen met geweld te verwezenlijken. De BVD werd hierdoor gedwongen een deel van haar aandacht te verleggen van communistenbestrijding naar terrorismebestrijding. Dit gebeurde evenwel zonder al te veel overtuiging. De leiding van de BVD bleef de strijd tegen Sovjet-Unie en CPN namelijk als haar hoofdtak beschouwen; terroristenbestrijding deed de dienst er min of meer bij. Volgens Engelen stelde de BVD hiermee de verkeerde prioriteiten: de communistische dreiging was sinds de dagen van Einthoven immers drastisch afgenomen. Door de overmatige aandacht voor het doen en laten van de CPN zag de BVD de radicalisering van een deel van de tweede Molukse generatie over het hoofd. De dienst liet zich zelfs volslagen verrassen door de gijzelingsacties van mei

1977, hoewel deze een herhaling waren van eerdere terreurdaden.

Engelen constateert terecht dat de BVD in het Molukse dossier forse blunders maakte. Zijn stelling dat de dienst te veel in Koude Oorlogsdenken was blijven hangen is echter aanvechtbaar. In de zomer van 1977 werd bekend dat de Amerikaanse regering de introductie van een nieuw kernwapen voorbereidde, de zogenoemde neutronenbom. Vervolgens richtte de CPN de actiegroep Stop de Neutronenbom op, die een campagne tegen dat wapen op touw zette. Deze campagne werd heimelijk ondersteund door de Sovjet-Unie en de DDR, zowel financieel als materieel. Engelen bagatelliseert dit nogal pikante feit met de laconieke opmerking dat ook niet-communisten zich keerden tegen de plaatsing van nieuwe kernwapens in Nederland. Dit is wat te kort door de bocht. Het Oostblok probeerde met zijn steun aan de campagne tegen de neutronenbom een intern Nederlands debat over de kernbewapening te beïnvloeden. De leiding van de BVD zou zich aan ernstig plichtsverzuim schuldig hebben gemaakt indien zij daarvoor de schouders had opgehaald.

Deze laatste opmerking doet de vraag rijzen hoe de BVD zich opstelde tegenover degenen die zich *wel* tegen neutronenbommen en kruisraketten keerden, maar *niet* aan de leiband van Moskou liepen. Over dit thema heeft Engelen helaas weinig te melden. Mient Jan Faber, voormalig secretaris van het IKV, schrijft in zijn memoires dat de schoonmaakploeg van zijn kantoor door 'overijverige BVD-ambtenaren' werd betaald om de inhoud van de vuilnisbakken te doorsnuffelen.¹ Engelen maakt geen melding van dit verhaal. Sterker nog: Faber wordt in *Frontdienst* helemaal niet genoemd, en zijn memoires ontbreken in de literatuurlijst. Verder zwijgt Engelen in alle talen over de activiteiten van John Wood, een Canadees die onder het pseudoniem John Gardiner infiltreerde in het 'vredesaktiekamp' bij de vliegbasis Woensdrecht. In april 1984 werd Wood ontmaskerd als informant van de BVD, wat tot veel politiek tumult leidde.

Minister van Binnenlandse Zaken Koos Rietkerk werd pas na de ontmaskering van Wood op de hoogte gebracht van diens banden met de BVD. Zetten ambtenaren van de dienst wel vaker operaties op touw zonder de politiek verantwoordelijke bewindsman hierover te informeren? Het relaas van Faber duidt hierop, maar uit *Frontdienst* wordt de lezer weinig wijzer. Normaliter kan iemand die na lezing van een historische studie met vragen achterblijft, de nieuwsgierigheid bevredigen door zelf de gang naar het archief te maken. In dit geval ligt dat ingewikkelder, want veel van de dossiers die Engelen heeft mogen inzien zijn voor andere onderzoekers niet of moeilijk toegankelijk.

Frontdienst biedt een aardig inkijkje in de werkwijze van de BVD en de denkwereld van zijn diensthoofden. Het laatste woord over de binnenlandse veiligheidsdienst in de Koude Oorlogsjaren is met dit boek echter nog niet gezegd. Daarvoor laat Engelen te veel prangende vragen onbeantwoord.

Remco van Diepen, Amsterdam

¹ Mient Jan Faber, *Vooruitgeschoven spionnen. Bevrijd uit de boeien van de Koude Oorlog* (Utrecht 2007) 40-41.